

Nytt om gammelt fra Hålogaland i sagatida

Nylig utkom Harstad historielags særhefte Ressurser - rikdom - makt. Håløyger og samer i sagatida.

LEIF ARNE HELOE

redaksjonen@ht.no

Innholdet bygger på 20 presentasjoner fra leg og lærd på sagaseminar på Trondenes og Bjarkøy i april 2022. Innleggene var basert på historieforskning og arkeologiske funn, og belyser livet i Hålogaland i sagatida da Harstadområdet var landsdelens maktsentrum. Hensikten var blant annet å gi innspill til Nasjonaljubileet i 2030 som skal markere tusenårsjubileet for slaget på Stiklestad.

Hålogalands maktsentrum

Hvordan var det mulig for 1000 år siden å bygge opp et maktsentrum av nasjonalt format nordpå, og hvorfor akkurat her i nærområdet? Gode forklaringen ble gitt under seminaret. Kysten var ferdsselsåren - Nordvegen - en alternativ lei til Silkeveien mot øst via Kvitsjøen og de russiske elvene Dvina og Volga. Håløygen Ottar - som trolig bodde et sted i området Trondenes-Malangen på 800-tallet e. Kr. - forteller i sin beretning til kong Alfred i England om fangst og handel tre dagsreiser nordover og hvordan han skaffet seg enerett til ressursene. Det ga status som regional godseier/høvding.

I en periode på 500-tallet e. Kr. hersket rundt 15 større eller mindre høvdinge på ulike steder i Hålogaland. Størst blant dem ble etter hvert høvdingene på Bjarkøy og Trondenes. Bratrein (2022) tolker disse høvdingsetene som portvokterne for håløygenes ressurser nordover til Finnmark og forsvarsverk mot trusler fra inntrengere som kvener og bjærmer. Området lå gunstig til i leia, familiene giftet seg strategisk med storfolk sydpå, krigsflåten og hærmennene deltok i så vel voldelige som fredelige toktene videre om. Det ga lokal og nasjonal makt.

Makten vokste gjennom handel. Da fiskerbøndene på 1100-tallet begynte å fiske for eksport fra Senja, hadde høvdingene skaffet seg eierstatus på øya, og krevde derfor avgift. Fra samene handlet håløygene til seg skinn og oljeprodukter av rein, sel, kobbe og hval. Varene solgte de videre til markeder sydpå og i utlandet. Tilbake brakte vikingflåten korn og andre matvarer, våpen, verktøy, smykker og mynter som vi gjennom tidene har funnet tallrike steder, blant annet i vårt nærrområde. Noe av løsepart var rettelig kjøpt, annet var tjuvgods, fremskaffet ved rov og ran.

Utgravninger på Trondenes og Bjarkøy bekrefter omfanget av ressursene og makten som Bjarkøyætta sto for, slik Snorre beskriver den. Rester etter store naustbygninger på Trondenes og Bjarkøy vitner om store skip og båtverster av betydelig omfang i vikingtid og tidlig middelalder (Wickler 2022). Funnet av den 250 liters store Bjarkøykjelen fra 200 e. Kr., trolig produsert et sted i Europa og brakt nordover på 300-tallet, forteller om norrøn kontakt med sen-

trale deler av Europa allerede på Romerrikets tid.

Blotene og gildene var virkemidler høvdingene benyttet for å konsolidere makten. Arrangementene samlet folket til fest, bumann som same/finn. Det gav samhold i rekkene og mellom stendene at alle kunne samles og feire når kornet sydfra var i havn og det gikk godt i høvdingdommet. De store blotene fortsatte som gilder etter kristendommen. De økonomiske og sosiale funksjonene av festen fortsatte, men kirke og prest overtok den rituelle.

Bjarkøyætta

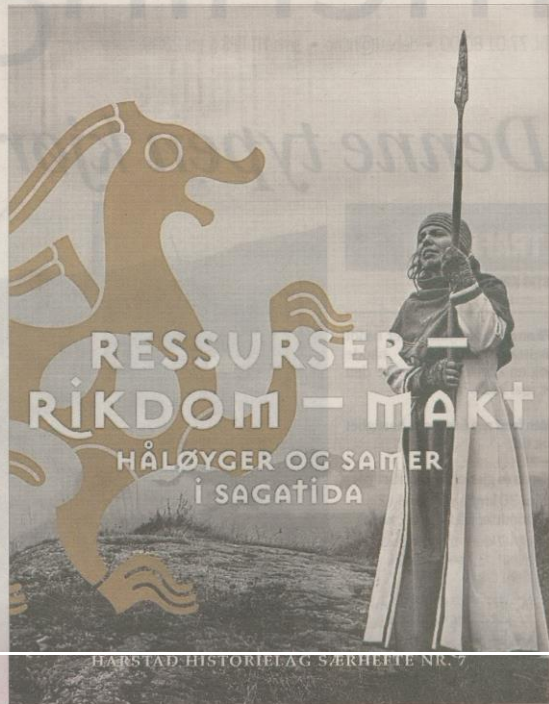
Storhetstida for høvdingene på Bjarkøy og Trondenes - ledet av Tore og Sigurd Hund på 1000-tallet - gikk mot slutten på 1200-tallet. I 11291 flyttet Bjarkøyætta sørover. Gjennom giftermål hadde de skaffet seg eierinteresser på Vestlandet - i tillegg til de omfattende eiendommene og rettighetene de allerede satt på i Troms og Finnmark. Bjarkøyætta var den eneste av høvdingsektene i Nord-Norge som overlevde rikssamlingen på 1000-tallet og borgerkrigene i århundret etterpå. I flere generasjoner øvet representanter for ætta stor innflytelse på statsmakten og styringen av landet. Den siste mannlige arving og leder av ætta var Bjarne Erlingsson som døde i 1353. Hans fem søstre delte arven, og godset ble splittet.

Årtusens bosetting

En rekke arkeologiske funn dokumenterer bosetting i Hålogaland lenge før vår tidsregning. Pollenprøver fra Bakkan på Andøya viser tre mulige bosettingsfaser med korn dyrking allerede fra eldre bronsealder, ca. 1400 f. Kr. På Bakkan finnes det best bevarte jernalderanlegg i Nord-Norge, på Åse et berømt tunanlegg med 14 tufter lagt i ring. Rapporter fra alle historielagene i alle ti kommunene som var representert på seminaret, meldte om større eller mindre funn av rester etter gammel norrøn og/eller samisk bosetting i Midre-Hålogaland, området som i dag utgjør Nordre-Nordland og Sør-Troms.

Be ett folk til to?

Fra tid til annen stilles spørsmålet: Hvem kom først til Nord-Norge, samene eller nordmennene/håløygene? Presentasjoner på seminaret kan tyde på at spørsmålet er meningsløst, eventuelt at svaret er «uavgjort»: De hadde felles opprinnelse, men skilte lag i kultur og leveste. I dag mener de fleste arkeologer at det neppe fantes noe skille mellom «nordmenn» og «samer» i de 90 århundrene som steinalderen og tidlig metalltid varte (Bjørklund 2022). Noen hundre år etter vår tidsregning (e. Kr.), henimot folkevandringstiden, oppsto det såkalte landnåmet. Europa gjennomgikk omfattende omforming noenlunde samtidig som Romerriket gikk i oppløsning. Folket i nord ble smittet av romersk leveste og teknologi med mynter, redskaper og våpen. Skrivekunsten ble gradvis utbredt, runeskrift ble utviklet og tatt i bruk. Kulturelle prosesser medførte tydelige rollefordelinger i form av «germanisering» og «samifise-

VELAND, M.(RED): Ressurser - Rikdom - Makt. Håløyger og samer i sagatida. Harstad historielag særhefte nr. 7. 152 sider. Harstad 2023

ring» av folkegrupper som utvikler ulike leveste. Forenklet sagt: Befolkningen i nord ble etnisk sett delt i to hovedgrupper. Menneskene som valgte å dyrke jorda, ble forfedrene til nordmennene/håløygene. De som fortsatt levde av jakt, reindrift og fjordfiske, ble etter hvert kalt samer eller finner.

Kulturminner etter håløygene finnes i jernalderfunn fra gårdsanlegg med gravtufter, langhus og naust nordover til Lyngstua. Nordafor finnes knapt tegn etter norsk bosetting. Kulturminnene fra samene er mindre tydelige, men desto mer omfattende, spesielt i Finnmark. Typiske rester etter samisk bosetting er rullesteingraver, fangstgroper, spor etter smale naust og rundgammer samt hellegrøper brukt som spekkovner for produksjon av olje av hval og sel. Mens håløygene helst bosatte seg på de kystnære øyene, holdt samene fortrinnsvis til innerst i fjordene og lengst øst. Men unntakene er mange. Folkegrupper kunne leve i parallelle kulturer i hver sin form i fiskerbondekulturen.

Handel

Høvdingefolket var eliten blant håløygene. Makten hvilte i stor grad på utbyttet av handelen med samene, dels også på skatleggingen av dem. Høvdingene var interessert i at de samiske samfunnene ble holdt i hevd og ikke invadert av norrøne fiskerbønder. Pelsverk, skinn og selspekk var ettertraktete varer som

samene produserte og håløygfolket byttet til seg mot andre handelsvarer og redskaper. Oljen fra marine pattedyr ble brukt til smurning, impregnering, til lys eller garving. Funnet av Øksnesbåten fra 1000-tallet er eksempel på samenes båtbyggerkunst. Samene bygget også båter for håløygene, de var dyktige jegere og bueskyttere, noen spedde på tilværelsen med trolldomskunst. Vareutvekslingen mellom håløyger og samer var stedvis omfattende. I bunnen av fire fjorder i Troms (Grovfjord, Gratangen, Lavangen og Salangen) finnes steder benevnt Laberg på norsk. Navnet angir flatt berg mot sjøen, egnet for anlegg av skip. Professor Lars Ivar Hansen (2022) tolker lokalitetene som «utskipingshavner» fra vikingtid/tidlig middelalder av varer fra de samiske bygdene i områdene.

Historieformidling gjennom å blande bidrag fra forskere/fagfolk med bidrag fra dyktige amatører, er krevende. Fagfolket har sin sjargong, legfolket kan til tider misforstå og ty til forenklinger. Villfarelser av det slaget har ikke jeg sett i boka. Fremstillingen er riktig nok stedvis litt springende, men alltid spennende og velskrevet. Historielagene i regionen, anført av Harstad historielags redaksjonskomité ved leder Marianne Veland og sekretær/referent Frode Bygdnes fortjener heder. Til historieinteresserte: Løp og kjøp!